

LEKSIKOGRAFIYA TENDENSIYALARINING NEOLOGIZMLAR LUG‘ATLARINI
YARATILISHIDAGI MAVQEI

Nasirova Moxigul Furkatovna

SamDChTI, Ingliz tili leksikologiyasi va stilistikasi kafedrası o‘qituvchisi

Tel: +998915292508

Annotatsiya. Ushbu maqolada neologizmlarning vujudga kelish omillari va ularning leksikografik talqini tahlil qilingan. Dunyoning barcha tillari doimiy ravishda o‘zgarib turadi. Tilning o‘zgarishi yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi, begina so‘zlarning kirib kelishi va eski so‘zlarning iste‘mol doirasidan chiqishiga bog‘liqdir. Shu bois neologizmlarning lug‘atlarini yaratish jamiyat uchun muhim sanaladi. Mazkur maqolada leksikografiya tendensiyalarining lug‘atlarni yaratishdagi mavqei “karoneologizmlar” misolida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Leksikografiya, karonavirus, neologism, lug‘at, so‘z yasash, o‘zlashma so‘zlar.

Lug‘atdagi o‘zgarishlar - birinchi navbatda yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi yoki eski so‘zlarning asta sekinlik bilan iste‘mol doirasidan chiqishiga bog‘liqdir. Yangi so‘zlar til tarkibiga turli omillar bilan kirib kelib avvalo neologism sifatida ishlatiladi va keyinchalik lug‘at tarkibiga kirib boradi. Rus tadqiqotchisi E.A. Jdanova ta‘biri bilan aytganda yangi so‘zlar birinchi navbatda passiv lug‘at tarkibiga kirib keyin aktiv lug‘at tarkibiga kiradi va undan keyin esa katta izohli lug‘atga kiritiladi.¹ Shu tariqa muntazam ravishda lug‘atlar yangilanib boradi.

Yangi so‘zlarni adabiy tilning izohli lug‘atlariga kiritish ularni yozib olishning an‘anaviy usuli hisoblanadi. Bunda neologizmlar alohida guruhga ajratilmaydi, balki tilning ham faol, ham passiv tarkibiga kiradigan boshqa leksik guruhlar bilan birgalikda umumiy lug‘at tarkibiga kiritiladi. Keng tarqalgan va ko‘p qo‘llaniladigan neytral lug‘at, ilmiy-texnik atamalar ichida bu kabi holat ko‘p uchraydi. Shu bilan birga, yangi so‘zlarni, ma‘lum bo‘lishicha, lug‘atning umumiy massasidan ajratib olish oson emas. Umumiy adabiy tilning izohli lug‘atlari, shu jumladan neologizmlar hali ham har qanday til o‘zgarishlariga mos ravishda javob bera olmaydi va barcha yangi leksik birliklarni o‘z ichiga ololmaydi. Shuning uchun neologizmlarning leksik talqiniga har doim zarurat tug‘iladi. Tildagi o‘zgarishlarni o‘z vaqtida o‘rganib yangi so‘zlarni lug‘atlar tarkibiga kiritishga monelik qiladigan bir nechta omil mavjud. Birinchidan, adabiy tilning izohli lug‘atini nashr etishga tayyorgarlik ancha uzoq davom etadi, shu vaqt ichida lug‘atga ob‘ektiv kiritib bo‘lmaydigan so‘zlar paydo bo‘ladi. Ikkinchidan, adabiy tilning izohli lug‘atlari kodlashtirish vazifasini bajarishga mo‘ljallangan. Ularning tarkibiga u yoki bu birlikning kiritilishi uni milliy tilning eng oliy shakli sifatida adabiy tilga avtomatik ravishda kiritadi. Ko‘rinib turibdiki, adabiy tildagi hamma leksik yangiliklar ham o‘zgarimasdir, garchi tilda aniq nima qolib, nima yo‘qolishini hech qachon aniq aytish mumkin emas. Neologizmlar nafaqat ekstralingvistik omillar ta‘sirida, balki til ichidagi rivojlanish ta‘sirida ham shakllanadigan lug‘atning maxsus qatlamini ifodalaydi. Leksik innovatsiyalarni o‘rganish ma‘lum bir davrda faol bo‘lgan til jarayonlarini yanada aniqroq tahlil qilish imkonini beradi. Yigirmanchi asrning boshlarida

¹ Жданова Елена Александровна. "Лексикографическая фиксация неологизмов в словарях разных типов" Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, no. 3-1, 2012, pp. 388-392.

akademik L.V. Sherba neologizmlarni o'rganish va ularni lug'atlarda aks ettirishga katta e'tibor berishga chaqirdi. Yangi paydo bo'lgan yoki boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar, turli sabab va omillar natijasida yasalgan yangi so'zlar va yangi ma'no kasb etgan eski so'zlarni to'plash va nashr etish alohida vazifa bo'lishi kerakligini ta'kidlab o'tgan edi.²

Til har doim o'zgarib turadi va ma'lum vaqt davomida kiritilgan barcha narsalarni o'z ichiga oladi. Yangi so'zlarning leksikografik talqini nihoyatda zarur hisoblanadi, chunki yangi so'zlar jamiyat tuzilishidagi o'zgarishlar bilan bog'liq holda tildagi zamonaviy o'zgarishlarni yaqqol ifodalaydi. Neologizmlar va ularning tarkibi, tuzilishi, vazifalarini o'rganish leksikologiya, grammatika, stilistikaning ko'plab o'ziga xos masalalarini hal qilishga yordam beradi.

Neologizmlarni qayd etish shubhasiz amaliy ahamiyatga ega, chunki nutqning jonli o'zgarish jarayonlari bilan tanishish, tildagi innovatsiyalarni aniqlash, neologizmlarning paydo bo'lish yo'llarini o'rganish, ularning tipologiyasini qurish, rivojlanish tendentsiyalarini aniqlash faoliyatni normallashtirish uchun katta ahamiyatga ega. Nutq madaniyatini oshirish borasidagi ilmiy ishlar uchun ham yangi so'zlarning o'rganilishi va ularni turli lug'atlar tarkibiga kiritilishi uchun ham muhimdir. Lug'atda sodir bo'ladigan jarayonlar va natijalarni tahlil qilish, ularni baholash va tavsiflash xalq taraqqiyotidagi ijtimoiy va madaniy harakatlarni tushunish uchun muhim sanaladi.

So'z yasovchi neologizmlarning leksikografik talqini tadqiqotchilar uchun ulkan imkoniyatlar ochadi. Zemskayaning fikricha, neografik ma'lumotnomalar "zamonimiz so'z yasalishining umumiy manzarasini aks ettiradi"³. Butun bir jamoaning mehnati tufayli mumkin bo'lgan katta hajmdagi manbalar, yangi shakllanishlarni tanlashning o'rnatilgan an'analari va neografiya nazariyasiga tayanish bizga yangi so'zlarning lug'atlarini eng ob'ektiv nashrlar deb hisoblash imkonini beradi. Yangi so'zlarning lug'atlari ma'lumotlariga ko'ra neologizmlarni o'rganish nafaqat eng samarali so'z yasalish modellarini, eng faol so'z yasalish vositalarini va eng mashhur ishlab chiqarish o'zaklarini aniqlashga, balki ushbu elementlarning nisbatlarini ham aniqlashga imkon beradi.

Har xil turdagi lug'atlarda neologizmlarning taqdimoti yangi leksik birliklarni odatiylashtirishning turli bosqichlarini aks ettiradi. Birinchi marta qo'llanilgan va odatiy va vaqti-vaqti bilan foydalaniladigan so'zlar lug'atlardan joy oladi. Buning natijasida undan oldin ishlatilgan va zamon talabiga muvofiq eskirgan so'zlar iste'mol doirasidan chiqariladi. Neologizmlarning bugungacha juda kam tadqiq etilgan turlaridan biri bu bolalar neologizmi hisoblanadi. Lug'atlarda o'n yoshgacha bo'lgan bolalar tomonidan vujudga keltirilgan neologizmlar juda kam kiritilgan, chunki ular adabiy tilda deyarli ishlatilmaydi. Bolalar neologizmini bolalarga bag'ishlangan ba'zi badiiy asarlarda yoki roman, povest kabi katta hajmdagi nasriy asarlarning tarkibidagi bolalar tilidan bayon qilingan kichkina porchalardagina ko'rishimiz mumki. Ta'kidlash joizki, bolaning til rivojlanishi jarayoni muhim hodisadir. Bu jarayon bolalarning tilning "ijodiy" xususiyatidan foydalanishdagi birinchi urinishi hisoblanadi. Tillarda faol ishlatiladigan so'zlar dinamik tarzda lug'atlarda qayd etiladi. Katta miqdordagi keng qo'llaniladigan va leksikografiyada o'rnatilgan so'zlar umumiy adabiy izohli lug'atlarga kiritilgan. Misol uchun, o'zbek, rus, ingliz va boshqa tillarga oid bo'lgan izohli lug'atlarda "-

² Жданова Елена Александровна. "Лексикографическая фиксация неологизмов в словарях разных типов" Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, no. 3-1, 2012, pp. 388-392.

³ Денисенко Ю.Ф. Типы неологических словарей ИЛИ РАН и формирование их системности // Русская академическая неография (к 40-летию научного направления): Матер. Междунар. конф. – СПб., 2006. С. 39-46.

biznes” ildizi bilan 150 dan ortiq yangi soʻzlar kiritilgan: “biznesadvokat”, “biznesforum”, “biznesmen”, “bizneswoman” “biznes shaharchasi”, “biznes maydonchasi” va boshqalar.

Lugʻatlarga kiritilgan yangi soʻzlar qatorida eng yangilari sifatida “karoneologizmlar”, yaʼni Covid-19 pandemiyasi davrida vujudga kelgan yangi soʻzlarni qayd etishimiz mumkin. Koronavirusning paydo boʻlishi va uning dunyo boʻylab tez tarqalishi ommaviy axborot vositalari va odamlar tilida bir qator soʻz va atamalarning tobora koʻproq eshutilishiga sabab boʻldi. Ulardan baʼzilari yangi, ammo boshqalari eski boʻlganiga qaramay faqatgina shifokorlar va hamshiralarga tanish. Mazkur pandemiya davrida vujudga kelib lugʻatlarga kiritilgan baʼzi bir neologizmlar xususida toʻxtalmoqchimiz.

“COVID-19” yoki “KOVID-19” Bu butun dunyoga tarqalgan koronavirusning keng tarqalgan yoki pandemiya kasalligining nomi. Bu xuddi shu viruslar yoki viruslar oilasining yangi birikmasi boʻlib, u "yangi koronavirus" deb ham ataladi va Xitoyning Uxan shahridan kelib chiqqan.

“Koronavirus” Viruslar oilasi, jumladan Yaqin Sharq respirator sindromi (MERS-CoV) va Ogʻir oʻtkir respirator sindromi.

SARS-CoV-2 Bu Covid-19ni keltirib chiqaradigan virusning ilmiy nomi. U oʻtkir respirator sindromli “koronavirus 2” maʼnosini anglatadi.

“Jismoniy (ijtimoiy) masofa” Infeksiyani oldini olish uchun hatto sogʻlom odamlarni ham koʻchada bir-biridan uzoqlashish holati. Jahon sogʻliqni saqlash tashkiloti (JSST) tavsiyasiga binoan odamlar bir-biridan kamida ikki metr masofani saqlashlari kerakligiga asoslanadi.

“Ehtiyot vositalari” Ingliz tilida shaxsiy himoya vositalari (PPE) bu shifokorlar va hamshiralalar infeksiyani yuqtirishning oldini olish uchun foydalanadigan uskunalar. U tibbiy niqoblar va respiratorlar yoki "protizolyatorlar", FFP3 niqoblari, fartuklar, yuz qalqonlari, qoʻlqoplar va apronlardan iborat.

“Respirator (gaz niqobi) yoki respirator” - bu nafas olayotgan havoni tozalaydigan yoki filtrlaydigan shaxsiy himoya vositasi. U butun yuzni yoki hech boʻlmaganda burun va ogʻizni qoplashi mumkin. Sogʻliqni saqlash sohasida mikroblar tomonidan infeksiya xavfini kamaytirish uchun inhalatsiyadan foydalaniladi. Boshqa joylarda u havodagi xavfli zarralar yoki bugʻlardan himoya qilish uchun ham ishlatilishi mumkin.

“Sunʼiy nafas olish apparati (ARD)” - bu qonni kislorod bilan taʼminlash uchun oʻpka funksiyasining yetishmasligini qoplash uchun bemorning oʻpkasiga kislorod bilan boyitilgan havoni puflaydigan mashina. Koronavirus holatida, bu virus oʻpkaga kirganda va tananing immuniteti yoki unga qarshi kurashsa, suyuqlik oʻpkani toʻldiradi va kislorod oqimini oldini oladi. DNS baʼzan **“fan”** yoki **“shamol tegirmoni”** deb ham ataladi. Kislorod bilan boyitilgan havo bemorning ogʻiz va burniga respiratorga ulangan yoki usiz quvurlar orqali yuboriladi. Sunʼiy nafas olish bemorning oʻpkasini ishlashni davom ettirishga yordam beradi va uning immun yoki himoya tizimi virusni yoʻq qiladi. DNS-ga ega boʻlmagan shifoxonalarda oksigenator ham qoʻllaniladi.

“Ikkinchi toʻlqin”. Bu atama karantin yoki karantin tugagach, odamlar ofislarga, maktablarga va boshqa jamoat joylariga qaytganda yangilangan va oʻta yuqumli COVID-19 virusi orqali yangi infeksiyaning tarqalishiga olib kelishi mumkinligini anglatadi.

Tilning lugʻat boyligi doimo rivojlanib, takomillashib boradi. Til taraqqiyoti va uning lugʻaviy tarkibini boyitishning asosiy asoslaridan biri soʻz yaratishdir. Tilning lugʻaviy tarkibi til qonun-qoidalari taʼsirida doimiy ravishda rivojlanib boradi. Jamiyat taraqqiyoti orqali kishilar hayotida yangi omillar va obʼektlar paydo boʻlib, ularni yangi soʻzlar bilan ifodalaydi.

Soʻz yasalishi leksikologiyaning alohida boʻlimlaridan biri hisoblanib, yangi soʻzlarni tashkil qilish usuli va oʻrganishga qaratilgan. Mazkur yoʻnalish zamonaviy adabiy tillarda yangi soʻzlarning qanday shakllanganligini va qadimgi tillarda soʻzlarning qanday shakllanganligini koʻrsatadi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Жданова Елена Александровна. "Лексикографическая фиксация неологизмов в словарях разных типов" Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, no. 3-1, 2012, pp. 388-392.
2. Денисенко Ю.Ф. Типы неологических словарей ИЛИ РАН и формирование их системности // Русская академическая неография (к 40-летию научного направления): Матер. Междунар. конф. – СПб., 2006. С. 39–46.
3. Levchenko, Y. (2010). Neologism in the lexical system of modern English. Munchen, Germany: GRIN Verlag.
4. Mallinson, C., Childs, B., & Van Herk, G. (2013). Data collection in sociolinguistics: Methods and applications. California, US: Routledge. Mattiello, E. (2018). Analogy in Word-formation. Berlin, Germany: De Gruyter Mouton. Doi:10.1515/9783110551419.
5. Qurbonov Bobur. "Majolis un-nafois" va "Latoyifnoma" tazkiralardagi matnlarning qiyosiy tahlili" Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, vol. 2, no. 1, 2022, pp. 616-625.
6. Семерджиди В.Н. Коронеологизмы и способы их образования / Актуальные аспекты лингвистики, лингводидактики и межкультурной коммуникации, Краснодар, 2021.
7. Покотило Д. В., Коронеологизмы, 2022 г.
8. https://studwood.ru/1274507/literatura/vidy_neologizmov_vremeni_obrazovaniya